

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar és halha mongol nyelv ikerszavainak egybevetéséről

1. **B e v e z e t é s .** — Dolgozatomban a halha mongol ikerszavakat jellemzem. Mégpedig először meghatározom, hogy mi is az ikerszó és az álikerszó, amely elkülönítés főképp történeti szempontból adódik. Dolgozatom nagyobbik részében pedig valódi ikerszavak leíró szempontú vizsgálatával foglalkozom.

Mielőtt a meghatározásokra térnék, tisztáznunk kell, hogy a halha mongol *хоршоо үг* 'szó-pár, társszó' terminus magában foglalja az ikerszavakat és az álikerszavakat is. (Ez utóbbi kettő természetesen magyar terminológia.) A valódi ikerszavakat pedig a *давтан дуудсан хоршоо үг* 'ikerszó' kifejezéssel illeti a halha mongol nyelvészeti szakirodalom.

2. **A m o n g o l i k e r s z a v a k k u t a t á s a .** — S. LUVSZANVANDAN és B. DEMCSIG-DORDZS 1951-ben közös munkájukban (Монгол хэлний зүй, нэгдүгээр дэвтэр. Улаанбаатар) részletes meghatározást adnak a szópárokra (*хоршоо үг*). Tíz évvel később, 1961-ben (Орчин цагийн монгол хэл. Бээжин), a szóösszetételt már mint a főnevek képzésének gazdag módját említik. A mongol nyelvtudomány ettől kezdve tekinti önálló képzésmódnak a társítást (*хоршин холбож*), és pontosabb, részletesebb osztályozásával megszületnek az első felosztások. LUVSZANVANDAN a mongol mellérendelő összetételeket kilenc csoportra osztotta: 1. ellentétes szavak párosítása;

2. hasonló jelentésű szavak párosítása; 3. teljesen különböző jelentésű szavak párosítása; 4. ikerítés; 5. az első szótag *-ø* ([w]) végződésével való megismétlése (melléknévfokozás a mongolban); 6. az alapszót az *γzγü* 'nem' tagadó alakkal ismételjük; 7. kettőztetés; 8. kapcsolatban lévő szóval párosítás; 9. igét megismételve keletkezik összetétel.

Az 1960-as évek eredményeit elfogadva, a legújabb mai halha mongol nyelvészeti kutatások az összetett szavakat szópárra (хоршоон үг) és szókapcsolatra (хавсарсан үг) osztják. Még abban is megegyeznek ezek a csoportosítások, hogy a szókapcsolatnak két alosztálya van: összefogott szókapcsolat (хамжсан хавсраа үг) és illesztett szókapcsolat (найрсан хавсраа үг). Az így kialakult három nagy csoportot viszont különböző szempontok alapján más-más módon bonthatjuk.

Kutatásom tárgya a szópár (хоршоо үг), amely szinkrón elemzés alapján lehet elétársult (энгийн хоршоо үг) és mögétársult szópár (давтсан хоршоо үг). A mongol ikerszó minden esetben a mögétársult csoportba tartozik. Ezt, mint láttuk, diakrón szempontból tovább bonthatom ál- és valódi ikerszavakra.

Megjegyzem, hogy véleményem szerint a mongol ikerszavakat és álikerszavakat leíró, azaz szinkrón szempontok alapján mind hangtanilag, mind pedig jelentésanilag külön-külön kell vizsgálni. Jóllehet mindkét típus a mögétársult szópárok csoportjába tartozik, az osztódásos ikerszavakat főképp fonológiai kötöttségek jellemzik, a forradással keletkezetteket pedig inkább szemantikai jellemzőkkel írhatjuk le. Ennek oka egyfelől az, hogy a „valódi” ikerítés nem hoz létre határozott jelentéstöbbletet, csupán az alapszótól eltérő hangulatú, stilisztikai funkciójú származékot, fonológiai és morfológiai szabályokkal viszont pontosan meghatározhatók. Másfelől az álikerszó tagjainak hangalakja összekapcsolódásuknak csupán másodlagos oka, amely a tagok jelentésének hasonlósága vagy éppen eltérése nélkül nem jött volna létre.

Végül pedig vizsgálhatjuk mindkét területen külön-külön a névszók és igék képzését (az ikerszó szempontjából a többi szófaj kevésbé jelentős).

3. Ikerszó-definíciók. — a) A magyar ikerszó részleges szóismétléssel létrejött mellérendelő szóösszetétel. Tagjai fonológiai relációban állnak egymással, amelynek mértéke kihathat egy kivételével az összes hangra, vagy korlátozódhat csupán egyre, illetve jelentheti az ezek közötti átmenet valamely formáját.

b) A mongol ikerszó olyan szókétfőtetés, amelyben egy lexémát módosított fonológiai alakkal ismételünk meg; a módosítás az esetek túlnyomó többségében csak egy fonémára terjed ki. Éppen ezáltal állítható szembe más, nem altaji nyelvekkel, ahol akár egy kivételével az összes hang megváltozhat. Ilyen például a magyarban a *sétafika*, *szelekótya* ikerszó.

4. Az álikerszó meghatározása. — Alapvetően nem kettőztetéssel létrejött szavak, hanem két önálló lexéma fonológiai és szemantikai alapú összekapcsolódása. A mongol szóképzésben jóval gyakoribb az ilyen ikerítés, mint a magyarban. Sőt, még inkább szembevetendő a különbség, ha alakjuk alapján ide soroljuk az egy szótagú mongol melléknévek fokozásával keletkezett kettőzékes alakzatokat, amikor az utótag szóvégi mássalhangzója az előtagban *-ø* ([w])-re változik. Például: *uаә uаар* 'élénk sárga', *хаә хар* 'nagyon fekete'.

5. Ál- vagy forradásos ikerszók a magyar nyelvben. — Két önálló alakú és jelentésű szó egybekapcsolódásával keletkeztek, például: *dúl-fúl*, *csurran-csöppen*, *sír-rí*, *fúr-farag*, *ázik-fázik*, *ken-fen*, *csillog-villog*, *súg-búg*, *ront-bont*, *ág-bog*, *szőröstül-bőröstül*.

Két szempontból különböznek az osztódásos ikerszóktól: a) keletkezésük módjában: nem egyszerre, hanem lassú összetapadással jöttek létre; b) mindkét tagjuk önállóan is élő, értelmes szó. Alakilag hasonlítanak az osztódásos ikerszókhoz. Sőt, hangalakbeli hasonlóságuk az összekapcsolódásuk egyik oka. (A másik a jelentés hasonlósága.) Szinte mindig mindkét taghoz járul tol-

dalék. Ennek az az oka, hogy ezek az ikerszók szinte mindig igék, és azok jobban őrzik a függetlenséget, mint a névszók.

A hangsúly mindkét tagon megtalálható, legfőljebb az elsőn van a főhangsúly, a másodikon pedig a mellékhangsúly.

Jelentésüket tekintve az önálló jelentésű összetevők mindig rokon értelműek. A keletkezett ikerszó általában új jelentést nem hordoz. Egy-két kivétel: *dül-fül, szőröstül-bőröstül*. — Az összekapcsolódás révén stilisztikai funkciót nyernek, „amelynek legfőbb eleme a játékosság, tréfás hangulat”. (Vö. MMNyR. 1961. 1: 434.) Leginkább fokozást vagy a cselekvés elaprózódottságát fejezik ki: a „nyelv színesítése, élénkítése”. (Uo.)

Ma már nemigen keletkeznek. Az összeforrástól kezdve szerves és önálló tagjai szókincsünknek, tehát mondaton kívül is léteznek. Régen álikerszó volt a *szedett-vett*, mai formájában azonban már valódi ikerszó: *szedett-vedett*, mert az utótag alakilag hasonult az előtaghoz.

6. Ál- vagy forradásos ikerszók a mongol nyelvben. — A mai halha mongol nyelvben a szinonim, illetve ellentétes jelentésű szavak összekapcsolásával keletkezett szópárok között is szép számmal találni olyanokat, amelyek hangalakjuk, formájuk alapján beleillenek az ikerszavak körébe. De éppen a keletkezésük miatt a magyar terminológiával forradásos vagy álikerszavak lennének. Megtalálható közöttük mindenfajta mellérendelő összetétel, de leggyakoribb az ellentétes (*энд тэнд* 'itt-ott', *нар сар* 'Nap és Hold'), és szinonim (*эсрэг тэсрэг* 'ellen/es + szemben, ellen = ellenkező, ellentmondásos', *өдүй мөдүй* 'ennyi + annyi = sok, számos', *дөнгөн данган* 'alig/éppohy/nehezen tesz valamit + egyetlen, csupán = alig-alig', *хуур цуур* 'húros hangszer + fűvós hangszer = hangszer') értelmű szópár.

7. A valódi ikerszavak történeti szempontú elemzése. — Az ikerszavakat elemezhetjük történeti, azaz diakrón szempontból. Eszerint ikerszók két úton jöhetnek létre:

a) Egyrészt forradással; ekkor a két tag eredetileg önálló szó, amelyek jelentése többé-kevésbé rokon vagy ellentétes értelmű, hangalakjuk pedig részleges hasonlóság mellett bizonyos szabályoknak megfelelő különbségeket mutat. Ezek tehát szabályos mellérendelő összetételek, csak éppen beleilleszkedtek az ikerszavak hangtani törvényszerűségeibe. Az így létrejött összetételeket nevezzük álikerszavaknak.

b) Másrészt keletkezhetnek ikerszavak osztódással; ez a típus a szókettőztetésből indul ki, csak éppen az egyik tag az ikerszók hangtani törvényei szerint megváltozik. Némelykor a nyelvtörténeti adatokban kimutatható a tiszta kettőztetési alak is, azonban az ide tartozó ikerszók nagy része valószínűleg átugorja a kettőztetési fokot, és a nyelvben meglevő minták alapján az egyik vagy másik módon átalakított formában ismétli meg az utótagot. Az így létrejött összetételeket nevezzük valódi ikerszavaknak.

8. Az ikerszavak típusba sorolása. — Az ikerszavakat vizsgálhatjuk fonológiai, morfológiai, morfoszintaktikai, szintaktikai és szemantikai szempontok alapján.

A) Fonológiai szempont. — 1. Az eltérés mértéke

a) A tagok között csupán egy fonéma eltérés van

Az ikerszó elemei között a különbség egy magánhangzóban jelentkezik.

	Előtag magánhangzója	Utótag magánhangzója	Példa
magyar	ajakréses	ajakkerekítéses	<i>gírbegörbe</i>
	palatális	veláris	<i>zsipp-zsupp, csiki-csuki</i>

mongol	palatális	veláris	цүл цал хүйх 'locsog' дэг дүг 'félig-meddig'
	veláris	palatális	харуу бүрүү 'mindenféle dolog'

Az ikerszó elemei között a különbség egy mássalhangzóban jelentkezik. A szókezdő magánhangzó elé, illetve szókezdő mássalhangzó helyére kerül mássalhangzó.

Magyar	<i>b</i>	<i>f</i>	<i>m</i>	<i>p</i>	<i>v</i>
magánhangzós szókezdet	<i>ugrabugra</i>	<i>irkafírka</i>	<i>óg-móg</i>	<i>irul-pirul</i>	nincs adat
mássalhangzós szókezdet	<i>csonka-bonka</i>	<i>laca-faca</i>	<i>tutyimutyi</i>	<i>locs-pocs</i>	<i>csillog-villog</i>

Mongol	<i>м</i>	<i>з</i>	<i>с</i>	egyéb
magánhangzós szókezdet	<i>ана мана</i> 'közel egyenlő erővel'	<i>ан зан</i> 'jellem, magatartás'	<i>аг саг</i> 'hirtelen'	<i>ийр чийр</i> 'csikorgó hang', <i>илбэ жилбэ</i> 'varázslat', <i>ихэр иухэр</i> 'apró-cseprő'
mássalhangzós szókezdet	<i>дээл мээл</i> 'kabátféle'	<i>мах зах</i> 'valamiféle hús'	<i>матах сатах</i> 'hajlítgat, görbítget'	<i>мулгар хулгар</i> 'elmosódott, összezavart', <i>уу мау мау</i> 'juj (félelem)'

A magyar nyelvben is találunk a szabályostól eltérő példákat: *csingilingi*.

b) A tagok között több fonémaeltérés van.

csak magánhangzóban van különbség	<i>pihe-puha, tesze-tosza, réce-ruca</i> <i>бүрүү баруу</i> 'szürkület'
csak mássalhangzóban van különbség	magyarban nincs <i>салбайх малмайх</i> 'rojtosan/rongyosan fityeg'
magánhangzó és mássalhangzó is eltér	<i>csetepaté, csurran-cseppen, kencefice, senye-suta</i> <i>халт мөлт</i> 'félig-meddig', <i>авур иухэр</i> 'susmosoló, susmosolva', <i>аг чиг</i> 'néma csönd; se híre, se hamva'

Érdekes megemlíteni, hogy olyan ikerszó, amelynek tagjai több mássalhangzóban térnek el egymástól, de csak abban, a magyarban nincs. Feltehető, hogy előbb a szó magánhangzóit változnak meg, és alkotnak az elemek szópárt, azután változik csak a mássalhangzó a környező hangok hatására. A mongol nyelvben viszont szóalkotási mód a hangcsere, így a mássalhangzócsere is, tehát nem idegen a nyelvtől.

c) Eltérő formájú ikerszavak

Néhány ikerszóban egy kivételével az összes fonéma különbözik. Például a *sétafika* szóban. Ez az egyező hang vagy az első, vagy az utolsó kell, hogy legyen. Érdekes a *szelekótya* példa, amely mai alakja szerint egyáltalán nem ikerszó. Bár egy korábbi nyelvallapotban *szelekóla*-ként hangozott, az egyező hangot másutt találjuk.

2. Az ikerszó tagjainak fonológiai alapon meghatározott sorrendje. — Szintén az ikerszavak fonetikai kérdésköréhez tartozik, hogy a különböző hangrendű elemekből álló ikerszó tagjainak van-e meghatározott sorrendje. Vagyis létezik-e egy általános törvényszerűség, miszerint az ikerszó palatális magánhangzót tartalmazó eleme áll elől, és öt követi egy vegyes hangrendű vagy veláris magánhangzót tartalmazó utótag? S. PINKER, amerikai nyelvész több nyelv ikerszavait vizsgálva ezen összetételek tagjainak sorrendjére tett érdekes meg-

állapítást. Az foglalkoztatta, vajon miért van az első tagban palatális, míg a másodikban veláris magánhangzó. PINKER többek között az angol *knick-knack, mish-mash, chit-chat, tit for tat, riff-raff, flim-flam, zig-zag, sing-song, ding-dong, flip-flop, King Kong, criss-cross* szavakat említi, de a magyar ikerszavak is szinte mind ilyen sorrendűek: *bimm-bamm, hébe-hóba, tipeg-topog, ping-pong*. De folytathatnám a sort például a mongol *донгон данган* 'alig-alig, épphogycsak, nehezen', *мечиг тачиг* 'alig-alig, épphogy', *мочиг хачиг* 'alig-alig', *мочуу тачуу* 'szűkösen, alig-alig' összetételekkel. PINKER szerint két dolog határozza meg a tagok sorrendjét, egyrészt a beszélőtől való távolság, miszerint a hozzánk közelebb lévő dolgokat nevezzük meg először: *most* vagy *soha*; Magyarországon *Magyar—Mongol Baráti Társaság*-ot mondunk (Mongóliában: *Mongol—Magyar*), *ide-oda, ez meg az, kezeslábas, barát vagy ellenség*. Másrészt, ha a jelentés nem határozza meg a sorrendet, akkor a hangképzés dönt. Az 'én-itt-most' jelentésű szavakban általában palatálisak a magánhangzók, így azokból lesz a kifejezés első tagja. (Vö. S. PINKER, A nyelvi ösztön. 1999. 155—89.)

A magyar és mongol nyelv ikerszavait vizsgálva, azt állapítottam meg, hogy bár előfordulhat a magyar nyelvben kivétel, mint például az *apró-cseprő*, nyelvérzékünkben valóban létezhet valamiféle „előírás”, amely szerint az ikerszó első elemének a magas hangrendű, palatális magánhangzót tartalmazót választjuk. Ez vonatkozik az álikerszavakra is. PINKER szerint ez univerzális jelenség lehet; oka hangképző szerveink és idegrendszerünk felépítésében keresendő. Azonban a mongol nyelv ikerítéssel keletkezett összetételeit vizsgálva jóval több ellenpéldát találunk, mint a magyarban (*халм мөм* 'félíg-meddig', *авур уууээр* 'susmusoló'), nem is beszélve a mongol álikerszavak között fellelhető ellenpéldákról. Eszerint PINKER megállapítását semmiképpen sem vehetjük univerzálisnak, jöllehet néhány ilyen mongol összetételnek létezik a mai nyelvállapotban palatális-veláris sorrendű változata is. (A XIII—XIV. századi írott mongol nyelvben például csak *abir sibir*-nek hangzott a mai *авур уууээр = уууээр авур*.) Tehát annyiban igaz lehet PINKER feltevése, hogy az ikerszó tagjainak magas—mély sorrendje könnyebben képezhető, és ezáltal kétségtelenül gyakoribb. B) **Morfológiai szempont.** — Morfológiai szempontból foglalkozhatunk az ikerszavak adott nyelvállapotban meglévő variánsaival: *мөчиг тачиг, мөчиг хачиг* 'alig-alig, éppenhogy, épp csak'; *cica-mica, cica-maca; бүккмакк, биккмакк*.

Vizsgálhatjuk az ikerszavak morféimákra bontásának lehetőségét, mennyire érvényes például az *etyepetye, өөс мөөс* 'fü' két morféimára osztása. Az *etye* és az *өөс*, illetve a *petye* és a *мөөс* a strukturalisták szerint nem lehetne két önálló forma, mert szerintük nincsen forma jelentés nélkül. PACSAI IMRE viszont úgy gondolja, hogy lehet két önálló forma, hiszen összekapcsolódva már lesz jelentésük. (Vö. PACSAI, A lexikális és aktuális jelentésről a mellérendelő összetételek kapcsán. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Bp., 2000.) A mongol nyelv ikerszavainak írásmódja is ezt támasztja alá. Külön szóba írunk minden tagot, de összetevő jelentésük alapján egybetartozónak értjük az elemeket.

C) **Morfoszintaktikai és szintaktikai szempont.** — Szintaktikai szempontból az ikerszavak toldalékolhatóságát vizsgáljuk. A magyar ikerszavak egy része csak ragozott formában létezik (*csurran-cseppen*), míg mások ragozhatatlanok (*csitt-csatt* — a *csittegcsattog* már más jelentésű; *bimm-bamm*). Az ikerszavak nagyobb része azonban ragozható. Ezeket aszerint csoportosíthatjuk, hogy ragozható-e mindkét tagjuk vagy csak az egyik. Ezenkívül van néhány mondatértékű ikerszavunk is (*hiszi a pizsi*). — A mongol ikerszavak elvben minden esetben toldalékolhatók, de ezeket az alakokat a nyelvhasználatban igyekeznek elkerülni. A mongol nyelvben nem találtam csak ragozott formában létező, sem csak ragozhatatlan ikerszavakat. Ebben a témakörben jegyezhetjük meg, hogy a mongol nyelvben minden szófaj lehet mellérendelő összetétel és ikerszó is, csak az előfordulás gyakorisága különbözik.

D) **Szemantikai szempont.** — Leíró elemzésemet végül a szemantikai szemponttal zárom. Eszerint egyfelől vizsgálhatjuk az ikerszavak jelentését elemeivel való relációjában, hogy melyik elemnek van önálló jelentése. Érdekes különbség a magyar és a mongol nyelv között,

hogy ha csak az egyik tag önálló lexéma az adott nyelvben, a mongolban ez az első elem, míg a magyarban a statisztika alapján inkább a második.

Jellemezhetjük az ikerszavak jelentését elemeitől függetlenül, mint egészet. Így mindkét nyelvben vannak egész jelentésmezőt lefedő ikerszavak: 'tárgy + hozzá hasonlók': *kecmec, lacafaca, irkafirka, kencefice*; *зэр мэр* 'lakásfajta: jurta, ház, pajta stb.', *мэдлэг сэдлэг* 'valamiféle tudás, ismeret'. De egyik nyelvben sem ez kialakulásuk fő motivációja. Keletkezésükkor inkább olyan stilisztikai funkciók hatnak, amelyek az eredeti lexéma, illetve szöveg jelentéstartalmát bővítik. Ilyen jelentések lehetnek a mongol nyelvben a 'tréfás, játékos, kedveskedő hangulat'; 'elaprozás, kicsinyítés, kisebbítés'; 'becsmérlés'; 'pejoratív értelem'; 'ritmus'; ritkábban 'körülírás'; 'árnyalás'; 'általánosítás'; 'bizonytalan tudás, ismeret'.

A magyar és a mongol nyelv ikerszavainak jelentéstartalmát összevetve világosan látható, hogy vannak a két nyelvben közel azonos jelentésű ikerszavak: *apró-cseprő* = *ухэр шухэр*; *félig-meddig* = *халт мөлт*; *kencefice* = *маажин саажин*; *girbegurba* = *муруй зуруй, муруй саруй, саруй мариу*; *vicikvacak* = *муухай суухай, муухан суухан*; *hébe-hóba* = *мэр сэр*; *ágas-bogas* = *саглагар маглар, сагсгар магсгар, саравгар маравгар*; *irkafirka* = *сараалхин мараалхин*; *cserere* = *солио молио*.

A magyar nyelvben vizsgálati szempont lehet az ikerszavak metaforikus használata, hiszen egyes ikerszavak csak ebben a formában léteznek: *csurran-cseppen*. Zömmel azonban tulajdonképpeni és metaforikus jelentésben egyaránt megjelenhetnek: *csúszik-mászik* 'megalázkodik'; *csillog-villog* 'jónak mutatkozik'; *árkon-bokron* 'túl van valamin'; *zenebona* 'hangzavar'; *szőrös-tül-bőröstül* 'cakpakk'. Végül néhány ikerszóról elmondhatjuk, hogy csak tulajdonképpeni jelentésben élnek: *dibdáb, bim-bam, bicebóca, diktum-faktum, dérrrel-dúrral*.

A mongol nyelvben nem tartom releváns csoportosítási szempontnak a metaforikus használatot, mert egy-két kivételtől eltekintve az ikerszavaknak csak tulajdonképpeni jelentése van. Ilyen kivétel például a *наймаа маймаа* 'adás-vétel, kereskedelem', illetve metaforikusan 'licitálás' vagy a *бага цага* 'icicipi', illetve metaforikusan 'jelentéktelen'.

9. Az ikerszavak élete. — A magyar és a mongol nyelv ikerszavait vizsgálva az állapítható meg, hogy bár mindkét nyelvben keletkeznek most is új alakulatok, a magyarban sok csak az egyéni nyelvhasználat szintjén él, és a beszélőnek a hallgatóhoz való viszonya hozza létre, határozza meg. Szembetűnő különbség a két nyelv között, hogy a beszélt mongol nyelvben egyre több, korábban nem ikerített alakot használhatunk. A mai mongol nyelvben minden korosztály hétköznapi nyelvhasználatában általános és gyakori forma az ikerített szópár; nem számít különleges stílusértékűnek. A magyar nyelvben több ikerszó mára elavult vagy régies stílusértékű (*iafia, átabotában*).

MÓRICZ ESZTER